

نظم نوین جهانی ناشی از بحران کرونا بر اساس رهیافت توماس اسپریگنز

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۱ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۸/۰۵

محمد ملک‌زاده*

چکیده

به اعتقاد برخی صاحب‌نظران در حوزه‌های مختلف روابط بین‌الملل، تأثیرات و پیامدهای کنونی بحران ناشی از انتشار ویروس کووید-۱۹ در جهان به حدی است که شاید بتوان در یک تقسیم‌بندی تاریخی، جهان را به دو بخش جهان پیش از کرونا و جهان پساکرونا دسته‌بندی کرد. گرچه هنوز مدت زیادی از شیوع بحران کرونا در جهان سپری نشده است و شاید هنوز خیلی زود باشد که ما از تأثیرات درازمدت بحران کرونا در جهان و عرصه روابط بین‌الملل سخن به میان آوریم، در همین مدت نیز جهان شاهد تغییرات و تحولات گسترده‌ای بوده است؛ لذا در شرایط فعلی بسیاری از صاحب‌نظران عرصه سیاست و روابط بین‌الملل بر اساس شواهد و ادله موجود بر این باورند که جهان در دوره پساکرونا تحت تأثیر این ویروس عالم‌گیر، شاهد تغییرات و تحولاتی وسیع در عرصه نظام بین‌الملل خواهد بود. این تحولات، جهان را در ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و امنیتی با شاخص‌ها و مؤلفه‌های جدیدی همراه می‌سازد.

* استادیار گروه سیاست پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. Malekzadeh1350@gmail.com

این مقاله با الهام از روش توماس اسپریگرز به دنبال چستی این تغییر و تحولات در جهان، بررسی انواع مواجهه دولت‌ها و ملت‌ها با این پدیده و به طور کلی مهم‌ترین تأثیرات جهانی بحران کروناست.

واژگان کلیدی: آثار و پیامدها، امنیت بین‌الملل، روابط بین‌الملل، کرونا.

مقدمه

شاید بتوان گسترش سریع ویروس کرونا در جهان را فراگیرترین بحران دهه‌های اخیر در نظام بین‌الملل توصیف کرد؛ بحرانی که از یک نقطه شروع و در مدتی کوتاه به اقصی نقاط عالم سرایت کرد و تمام کشورهای جهان، اعم از توسعه‌یافته یا در حال توسعه را درگیر خود ساخت. این پدیده از جهات مختلف نیاز به بررسی و پژوهش دارد که یکی از مهم‌ترین آنها بررسی پیامدهای بین‌المللی بحران کرونا در زمان کنونی و تأثیرات آن در آینده روابط بین‌الملل به عنوان سؤال اصلی پژوهش حاضر است. شرایط کنونی جهان درگیر با این پدیده پیچیده، چشم‌انداز مبهمی از دوران پساکرونا را به تصویر کشیده است. اینکه سرانجام شرایط پیچیده جهان مدرن در زورآزمایی با یک ویروس کوچک چه خواهد بود، روابط بین‌الملل به چه سمت و سویی خواهد رفت و سیاست بین‌الملل و ساختارهای اقتصادی، فرهنگی و امنیتی جهان دچار چه تغییر و تحولاتی خواهند شد، از جمله پرسش‌های بحث‌برانگیزی هستند که پاسخ به آنها نیازمند صرف زمان، برای تحقیقات و پژوهش‌های فراوان است. در حال حاضر پاسخ دقیق به سؤالات فوق به عوامل متعددی همچون روشن شدن میزان تداوم این بحران، نحوه عملکرد و مواجهه حکومت‌ها، سازوکارهای جهانی، نهادهای بین‌المللی، تحولات علمی و موضوعاتی از این دست

بستگی دارد؛ اما با توجه به گذشت قریب یک سال از آغاز این پدیده و با در نظر گرفتن برخی واقعیت‌هایی که از هم‌اکنون آشکار شده است، می‌توان بخشی از تأثیرات و پیامدهای این بحران را در گستره جهانی تبیین و تحولات احتمالی را مطالعه و بررسی کرد.

روش پژوهش

محققان علوم مختلف برای بررسی هر پدیده یا موضوع مطالعاتی، عموماً آن را در یک قالب منسجم یا به اصطلاح چارچوب «روش‌شناختی» (Methodological) قرار می‌دهند تا بتوانند موضوع مورد نظر را به صورت روش‌مند و منسجم مطالعه و بررسی نموده، ارتباط میان بخش‌های مختلف آن را توضیح دهند. در این مقاله برای مطالعه و بررسی بحران کرونا و پیامدهای آن در جهان از رهیافت توماس اسپریگنز (Thomas Springs) کمک خواهیم گرفت. اسپریگنز بر اساس مدل چهارگانه خویش معتقد است یک محقق برای فهم هر پدیده یا بحران سیاسی در دستگاه فکری خویش باید چهار گام را طی کند:

۱. مشاهده بحران؛

۲. بررسی ریشه‌های بحران؛

۳. ارائه نظم مطلوب؛

۴. پیش‌بینی راه‌های برون‌رفت از بحران (ر.ک: اسپریگنز، ۱۳۸۲).

بخش اول این مدل یعنی مشاهده دقیق بحران و بی‌نظمی در یک پدیده سیاسی-اجتماعی برای درک و فهم صحیح آن پدیده بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا بدون مشاهده دقیق نمی‌توان گام‌های بعدی را برداشت. تشخیص علل و ریشه‌های بحران، منوط به مشاهده و فهم دقیق بحران است؛ کما اینکه معرفی نظم مطلوب و به تصویر کشیدن یک

وضعیت مناسب برای پدیده مورد بحث و همچنین ارائه پیشنهادها و توصیه‌هایی که به نظر محقق می‌تواند به بهترین وجه برای حل بحران به کار آید نیز بدون مشاهده و بررسی دقیق جوانب مختلف بحران امکان‌پذیر نیست (ر.ک: اسپریگنز، 1382). هدف اصلی این مقاله، مطالعه و بررسی عملکرد پدیده کرونا و پیامدهای آن در جهان است که بیشتر به بخش نخست رهیافت اسپریگنز (مشاهده و بررسی بحران) اختصاص خواهد یافت و بخش‌های دیگر این رهیافت که به بررسی ریشه‌های بحران، ارائه نظم مطلوب و راه‌های برون‌رفت اختصاص دارند، موضوع اصلی این مقاله و مجال نیستند؛ لذا با اشاره از آنها عبور خواهیم کرد.

پیشینه

واژه ویروس کرونا (Corona viruses) برگرفته از نام علمی خانواده بزرگی از ویروس‌هاست که از ویروس سرماخوردگی معمولی تا عامل بیماری‌های شدیدتری مانند سارس، مرس (Mers) و کووید-۱۹ را شامل می‌شود (<https://usid.research.ac.ir>). این گروه ویروس‌ها ابتدا در دهه ۱۹۶۰ کشف شدند (Tyrrell, 1965) و مطالعه بر روی آن‌ها به طور مداوم تا اواسط دهه ۱۹۸۰ ادامه داشت (Visy, 1991). این نوع ویروس به طور طبیعی در پستانداران و پرندگان منتشر می‌شود. با این حال تاکنون هفت نوع کروناویروس منتقل شده به انسان، کشف شده است. آخرین نوع آنها، کروناویروس سندرم حاد تنفسی (Sars-Cov-2) است که در دسامبر ۲۰۱۹ در شهر ووهان استان هوبئی چین با ویژگی همه‌گیری در انسان شیوع یافت و پس از مدت کوتاهی تمام جهان را درگیر خود ساخت (Editor, 2008). از آن تاریخ تاکنون، کرونا به

بحرانی فراگیر و شاید بتوان گفت بی‌سابقه در جهان تبدیل شده است. بحرانی که آنتونیو گوترش - دبیرکل سازمان ملل - آن را بزرگ‌ترین بحران پس از جنگ جهانی دوم خوانده است (<http://Irna.ir/83769286>) و ویروس کرونا در مدت کوتاهی به تمام کشورهای جهان سرایت کرد و نظم بین‌الملل را تحت تأثیر قرار داد. سازمان بهداشت جهانی گستره شیوع این بیماری را در ۱۱ مارس ۲۰۲۰ «دنیاگیری» اعلام کرد.* در این پژوهش به بررسی عملکرد پدیده کرونا و پیامدهای آن در جهان خواهیم پرداخت.

الف) مشاهده و بررسی عملکرد پدیده کرونا و پیامدهای آن در جهان

مرحله اول مدل اسپریگر در این مقاله که به مشاهده و شناسایی بحران کرونا اختصاص دارد، از اهمیت اساسی برخوردار است و می‌تواند زیربنای مراحل بعدی محسوب گردد. بر این اساس می‌توان برخی از مهم‌ترین پیامدهای بحران کرونا در جهان را مورد مشاهده و بررسی قرار داد:

۱. کاهش گرایش‌ها به جهانی‌شدن

گرایش به جهانی‌شدن از مهم‌ترین ویژگی‌های عصر مدرنیته به شمار می‌رود که تحت تأثیر عواملی همچون «فشرده‌گی و درهم‌تنیدگی جهانی» و «وابسته‌ترشدن بخش‌های مختلف جهان به یکدیگر» پدید آمد (گل‌محمدی، ۱۳۸۱، ص ۱۹) این گرایش‌ها بیشتر از سوی جوامع صنعتی و کشورهای درحال توسعه که ارتباطات و

* "Statement on the second meeting of the International Health Regulations (2005) Emergency Committee regarding the outbreak of novel coronavirus (2019-nCoV)", World Health Organization; 30 January 2020, Archived from the original on 31 January 2020, Retrieved 30 January 2020.

وابستگی جهانی بیشتری داشتند رواج یافت. از این رو می‌توان از آمریکای شمالی و اروپا به عنوان پرچم‌داران اصلی جهانی شدن یاد کرد. به‌ویژه بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی روند جهانی‌سازی، سرعت بیشتری به خود گرفت. در این دوره برای کشورهای غربی این امکان فراهم آمد تا دور از ترس و تهدیدهای ناشی از گسترش ایدئولوژی کمونیستی در زمان اتحاد جماهیر شوروی، مرزهای سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خود را بازکرده و قوانین اقتصادی و بین‌المللی جدید و آزادتری را پایه‌ریزی کنند. دیدگاه باز ایجادشده در فضای اقتصادی سبب گردید تا شرکت‌ها، امکانات جدیدی به دست آورده و رقابت نیز بین آنان تقویت شود. هم‌زمان صنایع بزرگ، محل تولید را به مناطقی منتقل ساختند که به لحاظ هزینه نیروی کار انسانی، ارزان‌تر بود. این تغییر مکانی برای شرکت‌ها و صنایع، بخش‌های بزرگی از جوامع صنعتی مانند ایالات متحده را که تا قبل از آن، مکان اصلی تولیدات مختلف صنعتی به شمار می‌رفت را به شهرهای فاقد صنایع تولیدی و وابسته به جوامع در حال توسعه تبدیل کرد (Dashdorj, 2020). برخی تحلیل‌گران سیاسی -مانند زوریگت داشدورج (Zorigt Dashdorj) از پژوهشگران مرکز اقتصاد اتریش- بر این باورند که در دوره پسا کرونا، جهان شاهد روند معکوس جهانی‌سازی در اقتصاد و سیاست بین‌الملل خواهد بود (Dashdorj, 2020) زیرا پدیده‌ای مانند کرونا که محدودیت زیادی در ارتباط میان کشورها برقرار ساخته است، به دلیل کاهش شدید ارتباطات بین‌المللی، سبب تقویت نگاه کشورها به داخل گردید. لذا برخی همچون شونبورن، اسقف اعظم وین و کاردینال کلیسای کاتولیک اتریش تصریح کردند امروز بحران کرونا جهان را مجبور به مرور و ارائه بازتعریف جهانی‌سازی و بسیاری از مفاهیم شکل‌گرفته در سطح سیاست و روابط

بین‌الملل کرده است (Schonborn, 2020). به دنبال این وضعیت می‌توان پیش‌بینی کرد جنبش‌ها و رویکردهای ملی انزوطلبانه در زمان پسا کرونا به شدت افزایش خواهند یافت و ما شاهد اختلالی بزرگ در همه زیرساخت‌های جهانی خواهیم بود که مهم‌ترین وجه آن، رکود بی‌سابقه اقتصاد جهانی است که تأثیر مستقیم بر سیستم سیاسی جهانی خواهد گذاشت (Schaferm, Martinek and Kushwaha, 2020). در مجموع از دید این پژوهشگران، جهان پسا کرونا با تغییراتی مواجه خواهد بود که مهم‌ترین ویژگی‌های آن را می‌توان حرکت به سمت توسعه درون‌زا با تکیه بیشتر بر ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های داخلی و بومی دانست.

۲. تهدید امنیت بین‌الملل

شواهد بسیاری از تهدید امنیت بین‌الملل توسط بحران کرونا حکایت دارد. بررسی‌های موجود، فرضیه گسترش این تهدید برای دوران پسا کرونا را نیز تقویت می‌نماید. پژوهشگران مؤسسه «حفظ صلح و مدیریت مناقشات آکادمی نظامی وین»، در ویژه‌نامه‌ای که در آوریل ۲۰۲۰ منتشر شد (Gen and Frank, 2020) سه سناریو برای آینده جهان پسا کرونا و وضعیت امنیت بین‌الملل پیش‌بینی کردند:

فخست: سناریوی تداوم وضعیت موجود است. این به معنای عدم تغییرات حاد در روابط بین‌الملل و تداوم همان روندهایی است که قبل از شیوع بحران کرونا در جهان در حال انجام بودند که شامل تداوم در منازعات چندقطبی، تضعیف بیشتر سازمان‌های بین‌المللی، نظام‌های چندجانبه‌گرا و تضعیف نظام سیاسی و فرهنگی کشورهاست.

دوم: سناریوی خوش‌بینانه برای آینده جهان پسا کروناست. بر اساس این سناریو، شیوع

بیماری در کشورها، امکان ایجاد زیرساخت‌های مثبت و مفید را فراهم می‌آورد. در این صورت می‌توان امیدوار بود که با مجموعه‌ای از رفتارها و همکاری‌های چندجانبه میان کشورها در چارچوب نظم بین‌المللی و با هدف حل مناقشات بین‌المللی روبرو خواهیم بود. با این وجود تجربه‌های تاریخی، ثابت کرده است که در چنین شرایطی، خوش‌بینی‌ها هیچ‌گاه درست از آب درنیامده‌اند و نباید به خروجی چندان مثبتی از این بحران امیدوار بود.

سوم: سناریوی بدبینانه و احتمالاً واقع‌بینانه است. بر اساس این سناریو، جهان می‌بایست خود را برای یک دوره جنگ سرد جدید میان قدرت‌های جهانی از جمله ایالات متحده آمریکا، چین و متحدان آنها آماده کند. پیامد این وضعیت تشدید بحران‌های جهانی و تهدید امنیت بین‌الملل در دوره پسا کرونا خواهد بود.

با توجه به این می‌توان به برخی از مهم‌ترین ملاحظات امنیتی تحت تأثیر بحران جهانی کرونا در روابط بین‌الملل اشاره کرد:

۱-۲. افزایش جنبش‌های ملی‌گرایانه در جهان

در این شرایط آنچه انتظار می‌رود تحت تأثیر بحران کرونا در روابط بین‌الملل اتفاق افتد، افزایش گرایش‌های ملی‌گرایانه در کشورها با هدف حفظ منافع ملی است و طبعاً باید پیامدهای منفی امنیتی، سیاسی و اقتصادی چنین روندی را در عرصه روابط بین‌الملل انتظار داشت. از جمله تبعات منفی این وضعیت که احتمال آن را باید قوی دانست، می‌تواند فروپاشی اتحادیه‌ها و افزایش یک‌جانبه‌گرایی‌ها در جهان باشد. دکتر والتر فایشتینگر رئیس سابق «مؤسسه تضمین صلح و مدیریت مناقشه آکادمی ایالتی دفاع وین» با توجه به شرایط حساس اتحادیه اروپا، همبستگی میان این اتحادیه را در بحران فعلی در معرض

خطر فروپاشی می‌داند. وی معتقد است بحران کرونا بر روابط داخلی و خارجی کشورهای اروپایی تأثیرات بسزایی داشته و احتمالاً مناسبات گذشته را دستخوش تغییرات بیشتر خواهد کرد (Gartner, 2020). بر اساس این دیدگاه، بحران کنونی ناشی از همه‌گیری کرونا موجب شد ضعف اساسی ساختاری دولت‌ها به‌ویژه در اروپا آشکار گردد و نوعی افراط و تفریط در مواجهه با این بحران و مدیریت آن از سوی دولت‌های اروپایی مشاهده شود؛ به طوری که برخی آن را بسیار کم‌اهمیت جلوه دادند و موجب تشدید بحران کرونا و مرگ و میرهای ناشی از آن در کشورهای خود شدند و در مقابل، برخی مانند اتریش، به حد افراط با آن برخورد کردند و با اعمال محدودیت‌های شدید و گسترده، کشور را به حالت مرگ موقت کشاندند (Gartner, 2020). بر اساس این دیدگاه می‌توان اذعان کرد که تحت تأثیر بحران کرونا، همبستگی در اتحادیه اروپا بیش از پیش، شکننده‌تر شده است. جنبش «Brexit» به معنای «خروج بریتانیا از اتحادیه اروپا» می‌تواند مثالی عملی برای این وضعیت باشد که احتمالاً در آینده به کشورهای دیگر اروپایی نیز سرایت خواهد کرد. از این رو تشدید گرایش‌های ملی‌گرایانه و به دنبال آن فروپاشی اتحادیه اروپا می‌تواند یکی از پیامدهای جدی بحران کرونا به شمار می‌آید؛ پدیده‌ای که دارای پیشینه تاریخی است. شرایط کنونی شیوع ویروس کرونا در جهان را می‌توان با شیوع آنفولانزای اسپانیایی در زمان جنگ جهانی اول مقایسه کرد. بر اساس شواهد تاریخی، شیوع این ویروس در طول و بعد از جنگ جهانی اول، ظهور ملی‌گرایی افراطی و فاشیسم را به همراه داشت (Gartner, 2020).

۲-۲. گسترش جنگ‌های بیولوژیک

یکی دیگر از ملاحظات امنیتی تحت تأثیر بحران جهانی کرونا، گسترش «جنگ‌های بیولوژیک» است. جنگ بیولوژیک را به معنای «استفاده عامدانه از میکروارگانیسم‌ها و سموم که عموماً منشأ آنها میکروبی، گیاهی یا حیوانی است، برای بیماری و مرگ در انسان‌ها، احشام و محصولات زراعی» تعریف کرده‌اند (داسیلوو، ۱۹۹۹). سلاح‌های بیولوژیک نیز که به عنوان تسلیحات کشتار جمعی شناخته می‌شوند، میکروارگانیسم‌هایی هستند که پس از ورود به بدن میزبان، آن را آلوده می‌کنند و باعث بیماری کشنده یا ناتوان ساختن آن می‌شوند (کومار و دیگران، ۲۰۱۱). پیشینه اقدام برای توسل به جنگ‌های بیولوژیک که به عنوان تسلیحات کشتار جمعی محسوب می‌شوند، توسط برخی دولت‌ها در قرن بیستم آغاز شد و در طول جنگ‌های جهانی اول و دوم مورد توجه بسیاری از کشورها قرار گرفت (کاروس، ۲۰۱۷). صرف نظر از صحت و سقم دیدگاه‌های مربوط به ساختگی بودن ویروس کرونا، این پدیده با توجه به آشکار شدن تأثیرات عمیق و گسترده آن در ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... در جهان، دیدگاه متخصصان بیولوژیست را که تأکید نموده‌اند سلاح‌های بیولوژیک می‌توانند بسیار قوی‌تر و کشنده‌تر از انواع سلاح‌های دیگر باشند، به اثبات می‌رساند (Zilinskas, 1990-1992).^{*} آشکار شدن تأثیرات بسیار مخرب و گسترده ویروس کرونا در گستره جهانی، احتمالاً باعث خواهد شد تا این ویروس که فرضیه بیولوژیک بودن آن نیز قوی است به عنوان الگو و مشوقی برای تولید و توسعه سایر

* Zilinskas R. A.; Terrorism and biological weapons: Inevitable alliance? Perspectives in Biology and medicine: 34(1), pp.44-72, 1990/ Zilinskas R. A.; The microbiologist and biological defense research: Ethics, politics and international security, 1992.

سلاح‌های بیولوژیک، توسط قدرت‌های سلطه‌گر و تروریست‌های تحت حمایت آنها، قرار گرفته و در نتیجه به گسترش جنگ‌های بیولوژیک در جهان بینجامد.

علاوه بر موارد فوق، همچنین می‌توان پیش‌بینی کرد که در دوره پساکرونا، احتمال تشدید چالش‌های امنیتی-ساختاری که پیش از شیوع بحران اپیدمی کووید-۱۹ در جهان وجود داشتند - مانند رقابت میان قدرت‌های جهانی؛ درگیری‌های منطقه‌ای در مناطق مختلف جهان و همچنین خطرات امنیتی داخلی کشورها مانند حملات سایبری، مهاجرت، تروریسم و... - افزایش خواهند یافت.

۳. تشدید اقدامات غیراخلاقی از سوی دولت‌ها

یکی از پیامدهای بحران کرونا در جهان، رواج بی‌اخلاقی‌ها و تشدید انواع اقدامات غیرانسانی از سوی دولت‌هاست. در بحبوحه بحران کرونا، بسیاری از اقدامات غیراخلاقی مانند سرقت ماسک‌های ارسالی و لوازم پزشکی به اتحادیه اروپا توسط تعدادی از کشورهای عضو این اتحادیه یا دولت آمریکا اتفاق افتاد که برخی آن را «دزدی مدرن» نامیدند (<https://www.javanonline.ir/fa/news/997091>). تبعیض در درمان بیماران و عدم توجه و رسیدگی به بیماران مسن، رنگین‌پوست، تهیدست، غیربومی و... نیز موارد دیگر از این‌گونه اقدامات غیرانسانی و غیراخلاقی است که در این ایام، اتفاق افتاد. در گزارشی که از اوضاع پزشکی و بهداشتی در آمریکای کرونایافته انتشار یافت اعلام شد که مقامات این کشور بر اساس دستورالعملی در ایالت‌های آمریکا، استفاده از تجهیزات پزشکی به‌ویژه دستگاه‌های تنفس مصنوعی برای افراد مسن، معلولان ذهنی و بیماران سرطانی مبتلا به کرونا را ممنوع کرده و بر اختصاص این دستگاه‌ها به افراد سالم و جوان

تأکید نموده‌اند. همچنین بر اساس گزارش روزنامه نیویورک‌تایمز، دولت آمریکا با برخورد تبعیض‌آمیز، نسبت به بیماران مبتلا به ویروس کرونا، به مناطقی از این کشور که بیشتر ساکنان آن سیاه‌پوست هستند، برای تأمین تجهیزات پزشکی توجه نمی‌کند (https://www.mizanonline.com/fa/news/609835). در انگلستان نیز اعلام گردید که بر اساس دستورالعملی، پزشکان انگلیسی و ادار به تبعیض بین بیماران مبتلا به کرونا شده و از آنان خواسته شده ظرفیت‌های موجود درمانی را صرف بیمارانی که شانس کمتری برای درمان دارند، نموده بلکه آن را به سمت بیمارانی هدایت کنند که از شانس بالاتری برای زنده ماندن برخوردارند. بر اساس این دستورالعمل، «انجمن پزشکان بریتانیا» همچنین به پزشکان توصیه کرد که خود باید بلافاصله درباره شایستگی بیمارانی که به مراکز پزشکی برای دریافت خدمات درمانی مراجعه می‌کنند تصمیم‌گیری نمایند و همه بیماران را به صورت یکسان درمان نکنند؛ زیرا «هرچند تمام افراد با یکدیگر یکسان هستند، اما این به این معنا نیست که همه باید به‌طور یکسان درمان شوند» (https://www.irna.ir/news/83736063).

۴. رکود اقتصادی در جهان

مباحث مربوط به رکود اقتصادی تحت تأثیر بحران کرونا در دو بعد اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی قابل طرح است. از دیدگاه برخی کارشناسان اقتصادی، بحران کرونا بی‌سابقه‌ترین رکود اقتصادی حتی برای قدرتمندترین اقتصادهای جهانی پدید آورده است (Schaferm, Martinek and Kushwaha, 2020) به عنوان مثال یک قدرت بزرگ اقتصادی مانند چین طی سه دهه گذشته، تقریباً همه‌ساله رشد اقتصادی بالای ۵ درصد را تجربه کرده و در این

مدت حتی چندین سال متوالی رشد بالای ۱۰ درصدی را نیز رقم زد. درحالی که پس از بحران کرونا بر اساس آمارهای صندوق بین‌المللی پول، تولید ناخالص داخلی چین در سه ماهه اول سال ۲۰۲۰ میلادی کاهش ۳۶/۶ درصدی داشت. این میزان از رکود اقتصادی برای اقتصادهای اروپایی مانند فرانسه، اسپانیا و ایتالیا هم که بیشترین آمار مبتلایان را داشتند قابل مشاهده است. از این رو سازمان‌های اقتصادی بین‌المللی مانند صندوق بین‌المللی پول اعلام کردند، جهان تحت تأثیر بحران کرونا وارد رکود شدید اقتصادی شده است که احتمالاً بدتر از بحران‌های اقتصادی قبل از این خواهد بود. در بحران سال ۲۰۰۹، اقتصاد جهان حدود یک‌دهم درصد (۱/۱٪) کوچک‌تر شد؛ اما اکنون مؤسسه مالی بین‌المللی می‌گوید که انتظار می‌رود اقتصاد جهانی در پایان سال ۲۰۲۰ در خوش‌بینانه‌ترین حالت حدود ۵/۱ درصد کوچک‌تر شود (<https://www.dw.com/fa-ir>). «سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی» سازمان ملل هشدار داد که در ماه‌های آینده برخی از اقتصادهای بزرگ جهان وارد رکود بیشتری می‌شوند و سال‌ها طول خواهد کشید، آسیب اقتصادی کرونا جبران شود (<https://www.bbc.com/persian/business-52004383>). بستن مرزها و ایجاد محدودیت در خطوط ارتباطی زمینی، هوایی و ریلی میان کشورها به‌ویژه تمام کشورهای که وابستگی بودجه‌ای به صادرات کالاها یا صنعت توریسم و گردشگری دارند، در کنار افزایش بیکاری و تعطیلی کارخانه‌ها و... به این رکود دامن زده است و در بلندمدت می‌تواند تأثیرات بیشتری در تضعیف اقتصاد جهانی برجای گذارد.

درمجموع از دید پژوهشگران سیاسی و اقتصادی، جهان پساکرونا به دنبال رکود گسترده اقتصادی ناشی کاهش شدید ارتباطات بین‌المللی به‌ناچار با تغییراتی مواجه خواهد بود که مهم‌ترین ویژگی آن، حرکت به سمت توسعه اقتصادی درون‌زا با تکیه بیشتر بر ظرفیت‌های

بازار و نیروی کار داخلی و بومی است (-<https://www.bbc.com/persian/business>) است (52004383).

۵. رکود علمی در جهان

یکی از پیامدهای بحران کرونا در وضعیت فعلی و احتمالاً دوره پسا کرونا، تأثیری است که بر تحصیل و آموزش و فراگیری علم و دانش می‌گذارد. بر اساس آمارهای اعلام شده از سوی یونسکو تا تاریخ ۶ مارس ۲۰۲۰ حدود ۲۹۱ میلیون دانش آموز از پیش دبستانی تا دبیرستان در جهان به دلیل تعطیلی گسترده آموزشگاه‌ها توسط دولت‌ها در مواجهه با شیوع کرونا به اجبار از حضور در مدارس محروم شدند.* این وضعیت، اختلال بزرگی در سیستم آموزشی جهان بر جای نهاد؛ به طوری که در ۴ اوت ۲۰۲۰ (۱۴ مرداد ۱۳۹۹)، سازمان ملل متحد در گزارشی اعلام کرد همه‌گیری جهانی و ویروس کرونا باعث بزرگ‌ترین اختلال تاریخ در آموزش و پرورش بیش از یک میلیارد دانش آموز جهان شده و تأثیرات منفی بسیاری بر جای نهاده است.** بر اساس گزارش دبیرکل سازمان ملل متحد، قرنطینه و تعطیلی‌های ناشی از اپیدمی کووید-۱۹ در جهان و محرومیت میلیون‌ها محصل از رفتن به مدارس، باعث شده است که «ما اکنون با یک فاجعه نسلی مواجه شویم که می‌تواند توانمندی‌های انسانی را هدر دهد، به دهه‌ها پیشرفت آسیب بزند و نابرابری‌های مزمن را وخیم‌تر ساخته و چشم‌انداز پیشرفت کشورها در دهه‌های آینده را تحت تأثیر قرار

* UNESCO (4 March 2020). "290 million students out of school due to COVID-19: UNESCO releases first global numbers and mobilizes response". UNESCO. Retrieved 6 March 2020.

** UN chief outlines 'bold steps' for education in the face of COVID-19 disruption.

دهد».* در این وضعیت گرچه برای کاهش این تأثیرات، بسیاری از کشورها به آموزش‌های مجازی و اینترنتی روی آورده‌اند، اما به دلیل گسترش فقر و محرومیت و فقدان امکانات، بسیاری از این دانش‌آموزان نتوانسته‌اند از آموزش مجازی بهره‌مند شوند و این امر به گفته گروه‌های حقوق بشری، به شکاف هرچه بیشتر بین فقیر و غنی در جهان دامن زده است.

بر اساس گزارشی که مدتی پیش از سوی یکی از بنیادهای بین‌المللی نیکوکاری منتشر شد، به علت کسری بودجه کشورها و فقر فزاینده ناشی از ویروس کرونا، حدود ۱۰ میلیون کودک شاید دیگر هرگز نتوانند به مدرسه بازگردند.**

یونیسف در اوت ۲۰۲۰ طی گزارشی اعلام کرد که در دوران دنیاگیری کرونا و بسته‌شدن مدارس، یک‌سوم کودکان در جهان از دسترسی به آموزش از راه دور محروم بوده‌اند. یونیسف از این امر به عنوان «وضعیت اضطراری در آموزش و پرورش جهانی» یاد کرد و افزود در اوج دوران قرنطینه و خانه‌مانی، مدارس نزدیک به یک و نیم میلیارد کودک تعطیل شدند و از میان این تعداد، «دست‌کم ۴۶۳ میلیون» کودک مدرسه‌رو، به‌هیچ‌وجه به آموزش از راه دور دسترسی نداشتند. در ادامه این گزارش آمده است که «عواقب و بازتاب این امر، احتمالاً تا چند دهه آینده در اقتصاد و جوامع مختلف محسوس خواهد بود» (<https://www.radiofarda.com/a/30805174.html>). بنابراین می‌توان پیش‌بینی کرد این بحران در دوره پساکرونا پیامدهای منفی بسیاری در عرصه‌های علمی جهان بر جای خواهد گذاشت.

* UN chief outlines 'bold steps' for education in the face of COVID-19 disruption.

** <https://www.radiofarda.com/a/un-warns-world-faces-generational-catastrophe-over-school-closures/30765531.html>.

۶. افزایش معضلات روحی-روانی در جهان

از دیدگاه روانشناسان، گسترش بیماری‌ها یکی از عوامل مهم در به خطر انداختن بهداشت روانی و سلامت روحی انسان‌ها به شمار می‌رود (ر.ک: جی کورتیس، ۲۰۰۰). پژوهشگران و روانشناسان اجتماعی همچنین بر این باورند که انسان‌ها برای آرامش خاطر خود، نیاز به حضور در اجتماع دارند؛ زمانی که افراد در گروه‌ها و اجتماعات قرار می‌گیرند، تحت تأثیر ارتباطات اجتماعی به رفتارهای مورد قبول اقدام می‌کنند (مهرآراء، ۱۳۷۳: ص ۳۳۶). یکی از پیامدهای بحران کرونا، تصمیم دولت‌ها برای اجرای طرح فاصله اجتماعی، قرنطینه کردن مردمان کشور خود و تشویق آنان به خارج نشدن از خانه‌هاست. بررسی‌ها و شواهد نشان داده‌اند قرنطینه کردن و در خانه ماندن، عامل بروز بسیاری از مسائل روحی و روانی در جوامع شده و معضلات روحی فراوانی برای افراد به وجود آورده است. این معضلات به حدی است که بسیاری از متخصصان درباره رشد اختلالات روحی دوران پسا کرونا هشدار داده و انجام مراقبت‌های سلامت روان برای افراد درگیر با این بیماری را ضروری دانسته‌اند (<https://plus.irna.ir/news/83775950>). تداوم این بحران و عدم پیش‌بینی‌های لازم برای مواجهه با این وضعیت می‌تواند تأثیرات عمیقی بر جوامع و اجتماعات برجای گذاشته و دولت‌ها و کشورها را با مسائل و مشکلات اجتماعی جدیدی درگیر سازد که تأثیرات آن را در روابط بین‌الملل نیز می‌توان مشاهده کرد.

۷. تشدید محدودیت‌ها در برپایی اجتماعات مذهبی

یکی از پیامدهای بحران کرونا مخالفت دولت‌ها با برگزاری اجتماعات مختلف و تعطیلی مراسم مذهبی- اجتماعی است. تعطیلی مراسم و سنت‌های مذهبی و عبادی در

سطوح ملی و بین‌المللی شامل عدم برگزاری نمازهای جمعه و جماعات، مراسم جمعی دعا و نیایش، حج ابراهیمی و تعطیلی مساجد و اماکن مقدسه، جوامع بشری به‌ویژه اکثریت پیروان ادیان ابراهیمی را با وضعیت جدیدی مواجه ساخته است. به‌طوری‌که برخی نسبت به آینده جوامع مذهبی و امکان تضعیف باورهای دینی مؤمنان پس از تعطیلی مراکز دینی و اجتماعات مذهبی، و روشن نبودن آینده فرائضی مثل حج تمتع که هر ساله میلیون‌ها زائر از مناطق مختلف جهان برای انجام آن اقدام می‌کنند، ابراز نگرانی نموده و معتقد شده‌اند که کرونا آینده تاریکی برای دین و اعتقادات مذهبی مردم رقم خواهد زد. در مقابل برخی دیگر معتقدند با توجه به اینکه از دیدگاه روانشناسان، دعا و نیایش و انجام تکالیف عبادی عامل مؤثری در سلامتی روحی و جسمی انسان‌ها به‌شمار می‌رود (جیمز، ۱۳۶۷، ص ۱۵۴/ لوپیرلو، ۱۳۷۱، ص ۲۲۳)، فطرت بشری هرگز گرایش‌های مذهبی خود را با تعطیلی مراکز دینی رها نخواهد کرد. ولی در حال نمی‌توان تأثیرات تشدید محدودیت‌ها در برپایی مراسم و اجتماعات مذهبی را بر جوامع دینی نادیده انگاشت. گرچه این وضعیت ممکن است دستاویزی برای دولت‌های سکولار و مخالفان رفتارهای دینی در برخی جوامع، برای جلوگیری از برگزاری اجتماعات مذهبی و مراسم دینی قرار گیرد، اما شاید از طریق راه‌اندازی سراچه‌ها و پادکست‌های دینی و همچنین با ایجاد بسترهای مجازی برای رویدادها و مراسم‌های مذهبی، هیئت‌ها و زیارت‌ها، بتوان از اثرات سوء بحران شیوع کرونا در جوامع دینی و تضعیف باورهای مذهبی کاست.

۸. آشکارشدن ضعف قدرت‌های جهانی

بحران کرونا ضعف قدرت‌های جهانی را در مواجهه با بحران‌ها آشکار ساخت. در

این میان ضعف مدیریت نظام‌های سرمایه‌داری و کارآمدی این سیستم که بر مبنای بازار آزاد تنظیم شده در هنگامه مواجهه با بحران‌های اجتماعی آشکارتر می‌گردد. در همان ابتدای شیوع کرونا، به سرعت، برخی کالاهای بهداشتی مرتبط با این ویروس مانند ژل‌های ضد عفونی‌کننده، ماسک، دست‌کش و الکل کمیاب و فروشگاه‌های بزرگ زنجیره‌ای در کشورهای بزرگ اروپایی و غربی، خالی از مواد غذایی و حتی دستمال‌های بهداشتی شدند. انتشار فیلم‌هایی از درگیری و نزاع مردم برای به دست آوردن چند دستمال، حاکی از ضعف مدیریت دولت در جوامع سرمایه‌داری بود (<https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-52091534>). در آمریکا که در ماه‌های متوالی، رکورددار جان‌باختگان و مبتلایان به ویروس کرونا شد، بیمارستان‌ها با کمبود دارو، دستگاه‌های تنفسی، ماسک و لباس‌های محافظتی روبرو شدند؛ تا جایی که پزشکان و کادر درمانی بیمارستان‌های این کشور در نتیجه کمبود تجهیزات محافظتی، مجبور به استفاده چندباره از گان‌ها و ماسک‌های یک‌بار مصرف شدند و حتی در برخی مراکز به پوشیدن کیسه‌های زباله روی آوردند. جمعیت بیکار و بی‌خانمان در آمریکا و دیگر کشورهای غربی به سرعت افزایش یافت و ده‌ها میلیون آمریکایی در آستانه گرسنگی قرار گرفتند و... (<https://www.mizanonline.com/fa/news/609835>).

علاوه بر موارد فوق در خصوص پیامد بحران کرونا در جهان، به موارد متعدد دیگری در وضعیت فعلی و دوره پساکرونا می‌توان اشاره کرد: محدود شدن آزادی‌های فردی به بهانه مقابله با این بحران؛ تشدید استبداد حکومتی در کشورهای مختلف جهان و تضعیف نهادهای دموکراتیک و محدودیت آزادی‌های فردی و اجتماعی در کشورها از جمله این پیامدها در دوره پساکرونا می‌باشند که یافتن راه‌حلی برای آنها به مطالعات و پژوهش‌های

عمیق نیازمند است.

ب) ریشه‌های بحران

۱۳۵

فصلنامه علمی-پژوهشی بحران کرمان بر اساس رهیافت توسعه‌ی اسپریگر

بر اساس الگوی اسپریگنز، برای مدیریت بحران، پس از مشاهده و بررسی دقیق تمام جوانب آن، باید علل و ریشه‌های بحران نیز روشن گردد. درباره ریشه و اساس شکل‌گیری و گسترش ویروس کرونا در جهان، تاکنون فرضیه‌های مختلفی مطرح شده است که از جمله مهم‌ترین آنها، دو فرضیه طبیعی و ساختگی بودن بیماری کووید-۱۹ می‌باشد. فرضیه ساختگی بودن این ویروس، ناظر به جنگ‌های بیولوژیکی است که پیش از گسترش این ویروس نیز بارها از سوی قدرت‌های جهانی مورد استفاده واقع شده است. ولادیمیر ژیرینفسکی نایب‌رئیس دوما‌ی روسیه و نیکلاس مادورو رئیس‌جمهور ونزوئلا از نخستین کسانی بودند که آمریکا را عامل اصلی تولید و انتشار ویروس کرونا در چین معرفی کردند (<https://www.yjc.ir/fa/news/7276375>). ایگور نیکولین دانشمند و زیست‌شناس روس با طرح این موضوع که چینی‌ها از هزاران سال پیش تاکنون حیوانات مختلف را می‌خوردند، پرسید اما چرا طی ۲۰ سال گذشته بیماری‌هایی مانند ویروس کرونا در آن پدید آمده است؟ وی با اشاره به سابقه آمریکا در ایجاد آزمایشگاه‌هایی برای آزمایش‌های غیرمعارف در خارج از آمریکا تأکید کرد ویروس کرونا سلاح بیولوژیک آمریکاست که از آن برای کنارزدن دشمنان خود از جمله چین و ایران استفاده می‌کند. از دیدگاه این اندیشمند و بسیاری دیگر، جنگ بیولوژیک، شیوه‌ای است که ایالات متحده حداقل در هفت دهه اخیر استفاده از آن را ضد کشورهای بی‌منافع این کشور را به خطر می‌اندازد در دستور کار خود قرار داده که اوج به‌کارگیری این شیوه نیز به جنگ آمریکا با ویتنام و پس از آن

بازمی‌گردد (https://www.islamtimes.org/fa/article/846901). آنچه از دیدگاه برخی، فرضیه ساختگی بودن ویروس کرونا توسط آمریکا را تقویت نموده، اعتراف ویلبور راس وزیر بازرگانی آمریکا در گفت‌وگو با شبکه تلویزیونی فاکس نیوز است که به نقش ایالات متحده در شیوع این بیماری در چین اذعان کرد و شیوع کرونا در چین را در راستای تسهیل روند بازگشت مشاغل به ایالات متحده توصیف نمود (https://www.yjc.ir/fa/news/7276375).

ج) نظم مطلوب و پیشنهادهای برون‌رفت از بحران

منطبق با الگوی روش‌شناختی اسپریگنز، دو گام بعدی در مدل وی پس از طی مراحل مشاهده و شناسایی ریشه‌های بحران، ارائه تصویری از نظم مطلوب و پیشنهادهای برون‌رفت از بحران می‌باشند. بر اساس این مدل، تشخیص بحران و شناخت ریشه‌های آن به‌تنهایی برای رفع بحران کافی نیست؛ بلکه نظم مطلوب و سپس راه‌علاج و برون‌رفت از بحران نیز باید معرفی گردد. پیش‌بینی نظم مطلوب در وضعیت حادث‌موجود با توجه به مجموعه ضعف‌ها، نواقص و ابهام‌های ناشی از بحران کرونا و پیامدهای موجود و احتمالی آن در آینده جهان، نیازمند صرف زمان جهت آشکارتر شدن تمام ابعاد این پدیده و برطرف‌شدن ابهام‌ها پیرامون آن در دوره پساکروناست. با توجه به آنکه در وضعیت فعلی هنوز وارد دوره پساکرونا نشده‌ایم و تمام ابعاد و زوایای این پدیده به‌طور کامل آشکار نگردیده و هیچ تخمین روشنی نیز از دامنه و تداوم آن وجود ندارد، بنابراین ارائه تصویری دقیق از نظم آرمانی نیز امکان‌پذیر نیست. این امر در گرو تلاش و کوشش محققان جهت رفع نواقص موجود با ابزار خرد، علم و استفاده از تجارب مفید بشری و تاریخی است.

اکنون باید به این پرسش پاسخ داد که برای خروج از این بحران چه راه‌حلی وجود دارد و راه نجات و در امان ماندن از پیامدهای این بحران جهانی چیست؟ برخی از پیشنهادها در این زمینه عبارت‌اند از:

- بازنگری در تئوری‌های غربی روابط بین‌الملل؛ با توجه به اینکه این بحران، کاستی این تئوری‌ها را آشکار ساخت؛ از این رو نظم نوین جهانی در دوران پساکرونا، مطابق پیش‌بینی برخی نظریه‌پردازان پیشین غرب، تحقق نخواهد یافت و لازم است ضمن بازنگری در این تئوری‌ها، نظام بین‌الملل، درصدد اصلاح نقاط ضعف سیستم جهانی نیز برآید.

- اطلاع‌رسانی دقیق، وسیع و پیوسته از مراکز معتبر علمی و تحقیقاتی همراه با پابندی دقیق به آخرین یافته‌های علمی جهان

- تقویت بنیه‌های دینی و عدم توجه به خرافات و شایعات بی‌اساس با محوریت متخصصان علمی و مذهبی

- تقویت سراج‌ها و پادکست‌های دینی با ایجاد بسترهای مجازی جهت کاستن از اثرات سوء بحران شیوع کرونا در جوامع دینی و تضعیف باورهای مذهبی مردم
- بسیج ملی و تشکیل گروه‌های جهادی برای مقابله با پیامدهای ناگوار اجتماعی و کاستن از آسیب‌های روانی در کشورهای مختلف

- حرکت در مسیر ائتلاف و اتحاد میان مذاهب و ادیان آسمانی با تأکید بر مشترکات اعتقادی

- افزایش کیفیت آموزش از راه دور؛ با توجه به اینکه این بحران موجب سهیم شدن والدین در آموزش و پرورش و مهارت‌های فرزندان خود گردید، درعین حال برخی نواقص در

این زمینه را نیز آشکار ساخت. بنابراین آموزش از راه دور این فرصت را در اختیار کشورهای جهان قرار داده است که کیفیت آموزش را در ابعاد مختلف بهبود بخشند.

-اهتمام ویژه به مسائل خانواده و تقویت روابط خانوادگی: با توجه به اینکه بحران کرونا تجربه در خانه ماندن را در کشورهای جهان به همراه داشت و این تجربه برای بسیاری از افراد تجربه بسیار مثبتی بوده است و باعث تقویت روابط گرم خانوادگی شده است، دولت‌ها از این تجربه می‌توانند برای تقویت روابط خانوادگی به عنوان یکی از نیازهای جوامع امروز استفاده کنند.

اهتمام به مسائل فوق با هماهنگی جوامع و گروه‌های مختلف جهت فائق آمدن بر بحران‌های اجتماعی در زمان حال و آینده می‌تواند بسیار حائز اهمیت باشد.

سخن آخر

کرونا، بحرانی فراگیر و بی‌سابقه در جهان ایجاد کرده و نظم بین‌الملل را تحت تأثیر قرار داده است. پیامدها و تأثیراتی به دنبال داشته که از هم‌اکنون در جهان مشاهده می‌شود. این تأثیرات، شامل پیامدهای اقتصادی، سیاسی و امنیتی فراوان در گستره جهانی و روابط بین‌الملل است. از این رو بحران کرونا می‌تواند نظم جدیدی در سیاست بین‌الملل به وجود آورد. از این پس باید انتظار داشت تهدیدات زیست‌محیطی و بهداشتی در کنار جنگ‌های تروریستی و ستیزهای منطقه‌ای و... امنیت روانی جوامع و دولت‌ها را با چالش‌های جدی روبه‌رو سازد. احتمالاً در سال‌های آینده موضوعات مربوط به محیط‌زیست، بهداشت و مقابله با بیماری‌های واگیردار، بخشی از سازوکارهای مربوط به امنیت انسانی، اجتماعی و راهبردی، تلقی خواهند شد. شاید مهم‌ترین دلیل تشدید این پیامدها را بتوان در ناکارآمدی

مدیریت موجود در نظام بین الملل، عملکرد ضعیف قدرت های جهانی و ساختارهای بین المللی از جمله سازمان ملل متحد، بانک جهانی، صندوق بین المللی پول و... جستجو کرد؛ زیرا ساختار موجود در نظام بین الملل، از سازوکارهای مناسبی برای حفظ صلح و امنیت بین المللی و از چهارچوبی عادلانه در زمینه اقتصاد بین المللی و توسعه متوازن اقتصادی کشورها برخوردار نیست و این مسائل، مشکلات موجود در بحبوحه بحران کرونا را دوچندان نموده است. اثبات ناکارآمدی مدیریت بین المللی با شیوع بیماری کرونا در جهان، می تواند ضرورت تغییر و تحولات جدی در نظام بین الملل را نشان دهد. با ارزیابی دامنه ویرانی ها و خسارت های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ناشی از شیوع جهانی بیماری کرونا، می توان بستر شکل گیری نظم نوین جهانی را در دوره پسا کرونا فراهم ساخت.

منابع

۱. اسپریگنز، توماس؛ **فهم نظریه‌های سیاسی**؛ ترجمه فرهنگ رجایی؛ تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۸۲.
۲. ایرنا: <https://www.irna.ir/news>.
۳. جی. کورتیس، آنتونی؛ **روان‌شناسی سلامت**؛ ترجمه فرامرز سهرابی؛ تهران: طلوع دانش، ۱۳۸۴.
۴. جیمز، ویلیام؛ **دین و روان**؛ ترجمه مهدی قائمی؛ تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۶.
۵. گل محمدی، احمد؛ **جهانی‌شدن، فرهنگ، هویت**؛ تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.
۶. لوپیرلو، هنری؛ **استرس دائمی**؛ ترجمه عباس قریب؛ مشهد: انتشارات درخشش، ۱۳۷۱.
۷. مرکز تحقیقات ویروس‌شناسی؛ در: <http://vrc.sbmu.ac.ir>.
۸. مهرآراء، علی‌اکبر؛ **زمینه روانشناسی اجتماعی**؛ تهران: انتشارات مهرداد، ۱۳۷۳.
9. Carus, W. S; **A Short History of Biological Warfare: From Pre-History to the 21st Century**; Washington, D.C: National Defense University Press, 2017.
10. Dashdorj, Zorigt; "A New Version of Globalization May Emerge", Website : **Austrian Economic Center**, 18 April 2020 : <https://www.austriancenter.com/new-globalization-emerge>.

11. DaSilva, E. J., “Biological warfare, bioterrorism, biodefence and the biological and toxin weapons convention” **EJB Electronic Journal of Biotechnology**, 2 (3), 1999.
12. editor, Yawei Zhang, general, **Encyclopedia of global health**, Los Angeles: Sage Publications, 2008.
13. Gartner, Heinz, **Multipolare Welt hat Geist von Helsinki verloren**, <https://www.umweltdialog.de/de/politik/Politik-Gesellschaft/2020/Multipolare-Welt-hat-Geist-von-Helsinki-verloren.php>.
14. Gen. Major & Dr. Frank, Johan, **COVID-19: Herausforderungen für die europäische Sicherheit und ausgewählte Krisenregionen**“, IFK, April 2020, Institut für Friedenssicherung und Konfliktmanagement (IFK), Landesverteidigungsakademie
Wien: http://www.fatt.at/Portals/0//BlogItems/PDF/ifk_monitor_62_covid_19_spezial_apr_20_web.pdf.
15. <http://vrc.sbm.ac.ir/index.jsp?pageid=48606&p=1>.
16. <https://en.unesco.org/news/290-million-students-out-school-due-covid-19-unesco-releases-first-global->

numbers-and-mobilizes.

17. <https://news.un.org/en/story/2020/08/1069442>.
18. <https://plus.irna.ir/news/83775950>.
19. <https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-52091534>.
20. <https://www.bbc.com/persian/business-52004383>.
21. <https://www.dw.com/fa-ir>.
22. <https://www.irna.ir/news/83736063>.
23. <https://www.irna.ir/news/83769286>.
24. <https://www.islamtimes.org/fa/article/846901>.
25. <https://www.javanonline.ir/fa/news/997091>.
26. <https://www.mizanonline.com/fa/news/609835>.
27. <https://www.radiofarda.com/a/30805174.html>.
28. <https://www.radiofarda.com/a/un-warns-world-faces-generational-catastrophe-over-school-closures/30765531.html>.
29. [https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news/item/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).
30. <https://www.yjc.ir/fa/news/7276375>.

31. Kumar, A. & et al (2011). Review Paper: **Biological Warfare, Bioterrorism and Biodefence**. J Indian Acad Forensic Med, 33 (1).

32. Schäferm, Sebastian / Martinek, Daniel / Kushwaha, Babrik; **COVID-19 in the Danube Region- resilience or reversion of european Integration?**“, 1/2020; Institut für Donauregion und Mitteleuropa (IDM): http://www.fatt.at/Portals/0//BlogItems/PDF/IDM_PPS_1_2020.pdf.

33. Schönborn, Kardinal: **Werden Globalisierung korrigieren müssen**, DerStandard 22 March 2020: <https://www.derstandard.at/story/2000116030870/kardinal-schoenborn-werden-globalisierung-korrigieren-muessen>.

34. TYRRELL, DA (1965-06-05). **"CULTIVATION OF A NOVEL TYPE OF COMMON-COLD VIRUS IN ORGAN CULTURES"**. British medical journal. ۱(۵۴۴۸): ۱۴۶۷-۷۰.

35. Visy, JM (1991-08-04). "Homocystinuria due to 5,10-methylenetetrahydrofolate reductase deficiency revealed by stroke in adult siblings". *Neurology*. ۴۱(۸): ۱۳۱۳-۵.

36. Zilinskas RA (1990), Terrorism and biological weapons:
Inevitable alliance? Perspectives in Biology and medicine:
34(1): 44-72.
37. Zilinskas RA (1992), The microbiologist and biological
defense research: Ethics, politics and international security.

۱۴۴

سال بیستم / شماره ۸۸-۸۷ / تابستان و پاییز ۱۳۹۷